

Hrvoje Gržina

Hrvatski državni arhiv
Marulićev trg 21
Zagreb

Ivana Katušić

Strossmayerova galerija starih majstora HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11
Zagreb

FOTOKROMI PREMA FOTOGRAFIJAMA FRANZA THIARDA DE LAFORESTA U KATALOGU TVRTKE PHOTOGLOB ZÜRICH

UDK 774.071.1Thiard de Laforest(497.5Dalmacija)“185/189“

UDK 774:027.5(494Zürich+73Washington, D.C.)

Izvorni znanstveni rad

U radu su prezentirani rezultati istraživanja fotokroma tvrtke Photoglob Zürich koji su sačuvani u Središnjoj knjižnici u Zürichu te u Kongresnoj knjižnici u Washingtonu. Istraživanje je pouzdano pokazalo kako je dio otisaka, izvedenih tom u nas dosad neobrađenom i rijetko spominjanom tehnikom fotomehaničkoga reproduciranja, nastao prema fotografijama koje je Franz Thiard de Laforest snimio na području Dalmacije tijekom druge polovice devetnaestoga stoljeća i 1898. objavio u svom velikom Albumu iz Dalmacije.

Ključne riječi: fotografija, fotomehanička reprodukcija, fotokrom, Photoglob Zürich, Franz Thiard de Laforest, Dalmacija

Uvod

Premda je na prijelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće uživao stanovitu popularnost, fotokrom se i u svjetskim razmjerima ubraja u manje poznate fotomehaničke procese, te ga kao takvog izostavlja većina relevantne inozemne literature o povijesnim fotografskim tehnikama. Ne čudi stoga što je u Hrvatskoj gotovo posve nepoznat.¹ Kako složeni postupak izradbe fotokroma podrazumijeva

¹ Spominju ga tek rijetke publikacije, i to uglavnom kao fotografije u boji, kolorirane snimke, razglednice ili kolor litografije.

postojanje fotografskoga negativa, a individualna su imena njihovih snimatelja rijetko poznata, utvrđivanje autora snimaka poslije umnoženih fotomehanički predstavlja prinos povijesti fotografije općenito. Sličnost fotokroma iz zbirke ciriške *Središnje knjižnice te Kongresne knjižnice* u Washingtonu, uočena tijekom njihove sadržajne analize, s fotografijama snimljenima na istočnoj obali Jadrana u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, a pohranjenima u Fototeci Hrvatskoga državnog arhiva, dovela je do pouzdanih zaključaka o identitetu autora izvornih fotografskih snimaka prema kojima su izrađeni neki od više tisuća fotomehaničkih otisaka tvrtke Photoglob Zürich.

U nastavku je teksta detaljno izložen postupak izradbe fotokroma, njegova povijest i osobitosti; slijedi ponešto dopunjena biografija fotografa i pisca Franza Thiarda de Laforesta te okolnosti nastanka njegova *Albuma iz Dalmacije*, a potom analiza dijela fotokromâ iz kataloga tvrtke Photoglob Zürich, koje je na temelju njihova sadržaja moguće dovesti u vezu s izvornim Laforestovim fotografijama.

Fotokromi tvrtke Photoglob Zürich

Proces izradbe fotokroma – nazvanih još i Aäc – izumio je u drugoj polovici 1880-ih litograf Hans Jakob Schmid (1856–1924), zaposlenik švicarske tvrtke Orell Füssli.² Početkom siječnja 1888. u Austro-Ugarskoj je postupak zaštićen patentom, a iste je godine osnovana i tvrtka Photoglob Zürich, koja je proces uvela u komercijalnu upotrebu.³ Riječ je o fotomehaničkim otiscima u boji dobivenima prijenosom slike s izvornoga fotografskog negativa na litografsku ploču ili kamen, što postupak čini sličnim izradbi kromolitografija, odnosno fotolitografija. Ono što proces izradbe fotokroma razlikuje od litografije jest uporaba asfalta, odnosno bitumena, svjetloosjetljivoga materijala rabljenog u fotografiji od najranijih dana.⁴

Bitumen, otopljen u benzenu,⁵ u tankom je sloju nanošen na litografski kamen ili ploču te, nakon sušenja, eksponiran pod fotografskim negativom – u trajanju između deset minuta i pola sata za ljetnih mjeseci, dok bi zimi ekspozicija trajala i po nekoliko sati – nakon čega bi dijelovi dobivene slike koji su bili zaklonjeni od djelovanja svjetla i dalje ostali topljivi u otapalu, primjerice terpentinu.⁶ Osta-

² Orell Füssli, sa sjedištem u Zürichu, jedna je od najstarijih tiskarskih i izdavačkih tvrtki na svijetu, utemeljena još 1519. Posluje i danas kao jedan od vodećih švicarskih izdavača razglednica (Orell Füssli Portrait. URL: http://www.orellfuessli.com/reports/2012/annual/download/OF_Portrait_2010_en.pdf. (04. 03. 2014)).

³ Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co.* U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1078.

⁴ Bitumen je crna, ljepljiva, čvrsta ili polučvrsta masa koja se sastoji od ugljikovodika i njihovih nemetalnih derivata; topljiva je u ugljikovu disulfidu, a nalazi se u prirodi ili se dobiva preradbom nafte. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7927>. (05. 03. 2014)).

⁵ Benzen je bezbojna, lako hlapljiva tekućina karakteristična mirisa. Netopljiv je u vodi, otapa se u benzinu, alkoholu i eteru, a služi kao otapalo za različite smole, masti i ulja. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6975>. (05. 03. 2014)).

⁶ Terpentin (terpentinsko ulje) bezbojna je, hlapljiva i aromatična tekućina koja se koristi kao otapalo za različite vrste smola, masti, ulja, boja i lakova, kao i kod proizvodnje mirisa. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61000>. (05. 03. 2014)).

tak, koji je tijekom eksponiranja bio izložen svjetlu, očvrsnuo bi i zadržao se na kamenu, odnosno ploči. Tako dobivena matrica u sljedećem je koraku precizno retuširana kako bi se postigla željena skala tonova za svaku pojedinu boju, a zatim je na nju nanošena tinta, čime se dobivala jednobojna slika koju se zatim otiskivanjem prenosilo na papir.⁷ Za svaku je boju, na gore naveden način, bilo potrebno pripremiti zaseban, prikladno retuširan kamen, odnosno ploču, a konačni se otisak dobivao od najmanje šest, a najčešće između deset i petnaest odvojenih matrica.⁸ Sukladno broju korištenih matrica isti je otisak toliko puta ulazio u tiskarsku prešu prije nego bi slika dobila svoj završni izgled.

Tako opisani postupak izradbe fotokroma uključivao je zajednički rad nekoliko različitih specijalista, počevši od fotografa, preko osobe zadužene za poliranje kamena i litografa do tiskara i retušera.⁹ Inicijalno je svaki od fotokroma otiskivan u seriji od najviše dvije stotine primjeraka, dok se ukupan broj otisaka pojedinoga motiva procjenjuje na nekoliko tisuća.¹⁰ Motivi su isprva bili ograničeni na Švicarsku i dio zapadne Europe (Francuska, Italija, Njemačka, Velika Britanija), prije nego je polovicom 1890-ih tvrtka počela slati vlastite fotografe u ostale europske zemlje i na druge kontinente.¹¹

Promatrani golim okom, fotokromi se doimaju vrlo slično kolor fotografijama, stoga ne iznenađuje činjenica da ih se u nas često pogrešno identificiralo kao fotografije u boji, kolorirane snimke ili kolor litografije.¹² Tek pregled površine pod mikroskopom jasno otkriva repetitivni uzorak zrnate strukture. Detalj koji omogućuje sasvim pouzdanu identifikaciju snimka kao fotokroma predstavlja in-skripcija u zlatotisku sastavljena od višeznamenkastoga broja (najčešće je riječ o četiri ili pet znamenki), inicijala »P. Z.« (Photoglob Zürich) te naslova, otisnutog

⁷ Beutter, M. *Photochrom*. U: *Le vocabulaire technique de la photographie*. Cartier-Bresson, A. (ur.). Pariz : Marval, 2008. Str. 298; Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1079.

⁸ Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1079. Marie Beutter navodi brojku od najmanje četiri (za plavu, crvenu, žutu i crnu boju) pa sve do četrnaest kamena ili ploča (Beutter, M. *Photochrom*. U: *Le vocabulaire technique de la photographie*. Cartier-Bresson, A. (ur.). Pariz : Marval, 2008. Str. 298), dok Library of Congress kod izradbe fotokroma spominje »najmanje šest, a često više od deset kamena«. (The Library of Congress: *Photochrom Prints*, URL: <http://www.loc.gov/pictures/collection/pgz/process.html> (08. 03. 2014)).

⁹ Beutter, M. *Photochrom*. U: *Le vocabulaire technique de la photographie*. Cartier-Bresson, A. (ur.). Pariz : Marval, 2008. Str. 298; Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1079.

¹⁰ Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1079.

¹¹ Isto.

¹² Dosad najpreciznije određenje fotokrom procesa u domaćoj je literaturi ponudio Tonko Fagarazzi u tekstu o fotografima Omiša u kojem stoji: »Krajem 19. stoljeća – prije pojave fotografije u boji – pronađen je u Zürichu postupak za izradbu litografija u boji na fotografskoj osnovi; postupak je nazvan photochrom i ubrzo je postao vrlo popularan.« (Fagarazzi, T. Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio). *Omiški ljetopis* (Omiš). 6(2011), str. 40). Poprilično je precizan i Miljenko Smokvina, koji ih u publikaciji o povijesnim fotografskim tehnikama karakterizira kao »višebojni photochrome litografski otisak« (Smokvina, M. *Povijesne fotografske tehnike*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, Rijeka : Državni arhiv u Rijeci, 2000. Str. 42).

uz donji rub snimka.¹³ Izrađivani su u sedam standardnih veličina i kaširani na nekoliko različito dekoriranih vrsta ljepenke, a bili su dostupni i kao panoramski snimci. Prodavali su se najčešće na turističkim lokacijama, bilo ih je moguće naručiti i poštom preko kataloga, a skupljači su ih obično čuvali u posebno dizajniranim kutijama ili drvenim ormarima.¹⁴

Osim u Zürichu, od 1893. fotokromi su proizvođeni i distribuirani i u Londonu (isprva kroz podružnicu spomenute švicarske tvrtke, a od 1896. preko njezina sljednika, tvrtke Photochrom Co. Limited), a nakon 1897. i u Detroitu, kad je tvrtka Photochrom Co. Detroit – od 1908. pod imenom Detroit Publishing Company – stekla pravo korištenja procesa na prostoru Sjedinjenih Američkih Država. Dio motiva umnoženih tehnikom fotokroma – njih oko deset tisuća – i proizvedenih u švicarskoj tvrtki danas je pohranjeno u *Središnjoj knjižnici* u Zürichu,¹⁵ dok o ostavštini detroitske tvrtke, koja osim fotokroma uključuje i izvorne negative, danas najvećim dijelom skrbi *Kongresna knjižnica* u Washingtonu.¹⁶ Među njima nalazimo i dvjestotinjak motiva s istočne obale Jadrana, od kojih neki na prvi pogled pokazuju dosta sličnosti s fotografijama koje je, nešto prije, na istom području snimio Franz Thiard de Laforest.

Franz Thiard de Laforest i *Album von Dalmatien*

Život i rad fotografa i pisca Franza Thiarda de Laforesta u hrvatskoj je literaturi dosad obrađivan u više navrata.¹⁷ Rođen je u Beču 26. travnja 1838. kao potomak burgundske obitelji Thiard de Bissy, ogranak koje se početkom 19. st. doselio iz Francuske.¹⁸ Godine 1856. uspjelo je završio trgovačku školu i započeo fotografirati, a, nakon kraćega boravka u Trstu, početkom 1860-ih pojavljuje se u Bakru. Tijekom prve polovice desetljeća s poslovnim ortakom Stigerom u Rijeci vodi fotografski atelje.¹⁹ S istim je suradnikom nešto poslije pokrenuo atelje u Zadru, koji je djelovao do približno 1866.²⁰ Potom odlazi u Šibenik, gdje nastavlja raditi kao portretni fotograf, ali započinje i sa snimanjima izvan ateljea. Kreće na prva putovanja duž dalmatinske obale: tako ga, primjerice, 1866. nalazimo u Omišu, a 1873.

¹³ Inskripcija u zlatotisku najčešće je otisnuta uz donji lijevi rub snimka, u jednom redu, no moguće ju je naći i u donjem desnom uglu te otisnuta u više redaka.

¹⁴ Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co.* U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1079.

¹⁵ Zentralbibliothek Zürich//*Središnja knjižnica u Zürichu: Photochrom*. URL: <http://www.zb.uzh.ch/aktuell/galerie-aktuell/005405/>. (08. 03. 2014)

¹⁶ The Library of Congress: *Photochrom Prints*. URL: <http://www.loc.gov/pictures/collection/pgz/process.html>. (08. 03. 2014)

¹⁷ Iscrpan popis dosad objavljenih radova u: Flego, V. *Laforest, Franz (Thiard de Laforest, Francesco)*. U: *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 8: Kr–Li. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. Str. 522.

¹⁸ Grčević, N. *Franz Thiard de Laforest i njegov veliki »Album von Dalmatien«* (katalog izložbe). Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005. Str. 5.

¹⁹ Za tu važnu informaciju zahvalnost dugujemo mr. spec. Lani Srkoč, koja je uspjela pronaći fotografiju s logotipom Stigerova i Laforestova zajedničkoga riječkog ateljea.

²⁰ Seferović, A. *Photographia Iadertina: Od dagerotipije do digitalne slike*. Zagreb : Kapitol, 2009. Str. 55.

u Boki Kotorskoj.²¹ Od polovice 1870-ih radi u Splitu, gdje 1878. objavljuje prvu knjigu, *Spalato und seine Alterthümer (Split i njegove starine)*, ilustriranu s deset vlastitih albuminskih fotografija.²² Te godine u Livnu snima dvadeset i osam tamošnjih uglednika.²³ Kraće vrijeme boravi u Beču, gdje se oženio Gabriellom von Lachmann, a oko 1880., seli u Mostar.²⁴ Kao mostarski fotograf snimio je vrijednu kolekciju zadarskih veduta, a 1885. izdao mapu s dvadeset i osam fotografija gradilišta pruge Metković – Mostar.²⁵ U to je vrijeme nagrađen i brončanom medaljom na izložbi u Trstu (*Esposizione industriale agricola Austro-Ungarica 1882*). Polovicom 1880-ih put ga odvodi u Dubrovnik, gdje snima panorame i različite gradske motive, da bi se 1889. konačno nastanio u Kotoru. Devet godina poslije objavljuje drugu knjigu, *Die Bocche di Cattaro (Boka Kotorska)*, tiskanu u Splitu i ilustriranu reprodukcijama vlastitih fotografija otisnutima u tehnici svjetlotiska,²⁶ a iste godine dovršava i veliki *Album von Dalmatien*, u kojem je okupio odabrane snimke nastale tijekom višedesetljetnoga rada na području Dalmacije. Za djelovanje u Kotoru osvaja i svoju drugu nagradu, zlatnu medalju na Svjetskoj izložbi u Parizu (*Exposition universelle de 1900*).²⁷ Bio je počasni član Sedmogradskoga karpatskog društva, u godišnjaku kojega su 1892. i 1894. objavljeni njegovi snimci Transilvanije. Od 1906. radi s fotografom Carlom Weberom.²⁸ Preminuo je u Kotoru u sedamdeset i četvrtoj godini života, 4. travnja 1911.

Album von Dalmatien predstavlja retrospektivu Laforestova fotografskoga rada na prostoru Dalmacije i njezina širega zaleđa kroz više od trideset godina.²⁹ Od izvornih stotinu i devedeset snimaka okupljenih u albumu, do danas ih je sačuvano stotinu četrdeset i sedam.³⁰ Sve su fotografije nastale u razdoblju između 1866. i 1898., a prikazuju motive snimljene u Zadru, Šibeniku, Makarskoj, Omišu,

²¹ Grčević, N. *Franz Thiard de Laforest i njegov veliki »Album von Dalmatien«* (katalog izložbe). Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005. Str. 5.

²² Knjiga se čuva u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Splitu. Više o knjizi u: Grčević, N. Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.). *Peristil* (Zagreb). 45(2002), str. 167–182.

²³ Seferović, A. *Photographia Iadertina: Od dagerotipije do digitalne slike*. Zagreb : Kapitol, 2009. Str. 57–58.

²⁴ Zaključak o dolasku u Mostar oko 1880. temeljen je na činjenici kako je najstarije dijete Franza i Gabrielle, Robert, rođen u Mostaru 17. srpnja 1880 (izvor podatka: rodoslovno stablo triju generacija obitelji Laforest, koje je izradila fotografova unuka Lidija Laforest-Čukvas).

²⁵ Flego, V. *Laforest, Franz (Thiard de Laforest, Francesco)*. U: *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 8: Kr–Li. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. Str. 521.

²⁶ Grčević, N. Franz Thiard de Laforest (1838. – 1911.) autor knjige »Die Bocche di Cattaro«, 1898. *Peristil* (Zagreb), 46(2003), str. 105–118. Drugo izdanje knjige, bez ilustracija, tiskala je u Kotoru 1918. Franzova kći Eleonora, a hrvatski prijevod prvog izdanja objavljen je 2005. u Perastu.

²⁷ Diplome s obiju izložbi čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu (HR-HDA-1736. Zbirka fotografija obitelji Laforest).

²⁸ Flego, V. *Laforest, Franz (Thiard de Laforest, Francesco)*. U: *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 8: Kr–Li. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. Str. 521.

²⁹ O albumu, za koji Nada Grčević pretpostavlja kako je služio kao atelijerski radni album uzoraka za potencijalne kupce, do 2005. skrblila je obitelj Laforest, kad ga je, s ostatkom zbirke, Hrvatskomu državnomu arhivu darovala Lidija Laforest-Čukvas. Te su godine dijelovi albuma predstavljeni javnosti izložbom *Franz Thiard de Laforest i njegov veliki Album von Dalmatien*.

³⁰ Na koricama albuma dimenzija 30 × 37 × 10 cm zlatotiskom je otisnut tekst *Album von Dalmatien, Photographien aus der Anstalt von Franz Laforest in Cattaro*. U njih je, na kartonima veličine 28,8 × 34,2 cm,

Skradinu, Kninu, Visu, Hvaru, Trogiru, Splitu, Saloni, Korčuli, Metkoviću, Mostaru, Dubrovniku, Kotoru, Perastu, Herceg Novom, Risanu, Prčnju, Tivtu, Budvi, Baru, Sutomorama, Cetinju, Podgorici i Stolivu.³¹

Fotokromi prema Laforestovim fotografijama

Laforestovi su snimci, kao što je spomenuto, nastajali kroz više desetljeća diljem istočne obale Jadrana. Sačuvane nam fotografije svjedoče o činjenici kako se mnogim motivima vraćao te ih iznova snimao, ponekad s istoga, a ponekad s neznatno različitoga mjesta, da bi *Albumom iz Dalmacije*, kao svojevrsnim konačnim očitovanjem, predstavio osobni izbor najuspjelijih snimaka. Fotografije je za tu potrebu opremio rednim brojevima te opisima na njemačkom jeziku, otisnutima na dekorativnim kartonima ispod fotografija, a koji korespondiraju s popisom snimaka iz albuma, objavljenim kao prilog prvomu izdanju knjige *Die Bocche di Cattaro*.³²

Pažljivim iščitavanjem kataloga tvrtke Photoglob Zürich – onoga njegova dijela koji se odnosi na Dalmaciju i njezino zaleđe – uočena je velika podudarnost između naslova zastupljenih u katalogu te onih na Laforestovu popisu, što je vodilo postavljanju hipoteze o Laforestu kao autoru izvornih snimaka prema kojima su izrađeni neki od fotokroma. Kako bismo to potvrdili, valjalo je pregledati fotokrome s dalmatinskim motivima izrađene u tvrtki Photoglob Zürich. Njihova je dostupnost na mrežnim stanicama ciriške *Središnje knjižnice* i vašingtonske *Kongresne knjižnice* olakšala spomenuti dio istraživanja te dovela do zanimljivih i, za povijest fotografije u Hrvatskoj, nadasve vrijednih otkrića.

Naime, pomnim je pregledom više od stotinu fotokroma s motivima iz današnje Hrvatske i Crne Gore izdvojeno nekoliko desetaka, naslovi kojih odgovaraju motivima na Laforestovim snimcima, da bi konačna usporedba fotografija i fotomehaničkih reprodukcija u boji pokazala kako je Laforestovo autorstvo moguće pouzdano potvrditi za njih devet. Riječ je o fotokromima serijskih brojeva 17400, 17401, 17402, 17403, 17404, 17405, 17406, 17407 i 17408.³³ U Tablici 1 usporedno je naveden popis motiva s naslovima fotokroma i serijskim brojevima tvrtke Photoglob Zürich te redni brojevi i naslovi fotografija iz Laforestova albuma.

bio uvezan dio ukupnoga broja fotografija. Fotografije, veličine kojih variraju, nalijepljene su na obje strane kartona. Ispod svake stoji redni broj i naslov snimka na njemačkom jeziku.

³¹ Gržina, H. *Franz Thiard de Laforest – Album von Dalmatien* (katalog izložbe). Šibenik : Državni arhiv u Šibeniku, 2012. Str. 2–3.

³² »Verzeichniss photographischer Ansichten aus der Anstalt von Franz Laforest in Cattaro« (Laforest, F. *Die Bocche di Cattaro*. Split : Karl Russo, 1898).

³³ The Library of Congress: *Photochrom Prints*. URL: <http://www.loc.gov/pictures/collection/pgz/process.html>. (08. 03. 2014); Zentralbibliothek Zürich//*Središnja knjižnica u Zürichu: Photochrom*. URL: <http://www.zb.uzh.ch/aktuell/galerie-aktuell/005405/>. (08. 03. 2014).

Motiv	Redni broj i naslov fotokroma iz kataloga tvrtke Photoglob Zürich	Redni broj i naslov fotografije u <i>Album von Dalmatien</i>
Dolina Crnojevića Rijeke	17400. P. Z. - MONTENEGRO. THAL VON RIEKA.	183. Thal von Rieka.
Trogir	17401. P. Z. - TRAÙ	31. Traù.
Splitska riva	17402. P. Z. - SPALATO. RIVA.	43. Spalato, Die Riva, Ostseite.
Split. Peristil	17403. P. Z. - SPALATO. PERISTILIO.	47. Spalato, Säulengang des Peristils.
Dio Cetine kraj Omiša	17404. P. Z. - PARTE DELLE CETTINA PRESSO ALMISSA.	16. Partie an der Cetina bei Almissa.
Metković	17405. P. Z. - METKOVICH.	69. Metcovich.
Predjel iznad Risana prema Verigama	17406. P. Z. - DALMAZIA. VEDUTA SOPRA RISANO VERSO LE CATENE.	142. Partie oberhalb Risano gegen die Catene.
Kotor sa sjeverne strane	17408. P. Z. - CATTARO DAL NORD.	99. Cattaro, Nordseite.

Tablica 1. Serijski brojevi i naslovi fotokroma tvrtke Photoglob Zürich te redni brojevi i naslovi snimaka s istim motivima iz Laforestova albuma.

Za fotokrome navedene u tablici moguće je sa sigurnošću ustvrditi kako su nastali prema Laforestovim snimcima okupljenima u *Albumu iz Dalmacije*.³⁴ Izuzevši spomenute, prema Laforestovu je snimku izrađen fotokrom broj 17407, na kojem su prikazani otoci u blizini Perasta, Gospa od Škrpjela i Sveti Juraj, no taj se snimak nije našao u albumu. Dio fotografije koja je poslužila kao predložak za fotokrom uspjelo nam je pronaći na mrežnim aukcijskim stranicama eBay.³⁵ Da je uistinu riječ o Laforestovoj fotografiji, potvrđuje – kako je vidljivo na digitalnoj reprodukciji – inskripcija ispisana majstorovim rukopisom u njezinu donjem lijevom kutu.

³⁴ Osim opisanih postoji još nekoliko fotokroma prijašnjega datuma, koji se tek ponešto razlikuju od Laforestovih fotografija, no kako nije riječ o identičnim snimcima, njihovo mu autorstvo ne možemo sa sigurnošću pripisati. Takav je primjer fotokrom broj 9901 (URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09400/09425v.jpg>, (08. 03. 2014)), koji je vrlo sličan Laforestovu snimku u albumu označenom brojem 35 i naslovljenom *Spalato, aufgenommen vom monte Marian* (URL: http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Laforest/Laforest-035.htm, (21. 03. 2014)).

³⁵ eBay: *VINT. 1900s panorama photo MONTENEGRO Perast, nearby islands by Franz Laforest*. URL: <http://www.ebay.com/itm/VINT-1900s-panorama-photo-MONTENEGRO-Perast-nearby-islands-by-Franz-Laforest-/161158117775>.

Vrijeme nastanka spomenutih fotokroma, 1901., poznato nam je zahvaljujući informacijskomu sustavu švicarskih knjižnica NEBIS, koji ga temelji na podacima iz kataloga tvrtke Photoglob Zürich.³⁶ Znatno se težim zadatkom pokazao pokušaj datiranja izvornih Laforestovih fotografija. U najvećem je broju slučajeva rezultat tek približno vremensko određenje, pri čem je kao *terminus post quem non* za sve snimke utvrđena godina objavljivanja *Albuma iz Dalmacije*. Najstariji je snimak Omiša, nastao 1866., u vrijeme dok je Laforest živio i radio u Šibeniku.³⁷ Spomenutu fotografiju Tonko Fagarazzi ispravno povezuje s fotokromom *Parte delle Cettina presso Almisa* (koji navodi pod krivim rednim brojem),³⁸ a kao Laforestov snimak navodi i predložak po kojem je izrađen fotokrom broj 16737.³⁹ Idući bi u vremenskom slijedu mogao biti snimak splitskoga Peristila, koji nalazimo već u knjizi *Split i njegove starine*, što znači da je nastao prije 1878.⁴⁰ Drugi splitski motiv, snimak rive, iako podosta sličan onomu također objavljenomu u prvoj Laforestovoj knjizi,⁴¹ nastao je poslije, najvjerojatnije tijekom 1890-ih, jer je na njem vidljiva monumentalna fontana (tzv. Bajamontijeva) dovršena 1888., a puštena u rad 1890.⁴²

Za ostalih šest Laforestovih fotografija koje su poslužile kao predložak za izradbu fotokroma vrlo je teško čak i približno odrediti godinu nastanka. Kako nije sačuvan izvorni negativ niti jednoga od tih snimaka, ni na taj način nije moguće utvrditi vrijeme fotografiranja, stoga je njihov nastanak i dalje najuputnije tek okvirno datirati između 1866. i 1898.⁴³

Naposljetku preostaje pitanje načina na koji je tvrtka Photoglob Zürich pribavila Laforestove snimke. Trenutačno nije moguće potvrditi jesu li dvije strane

³⁶ NEBIS: Netzwerk von Bibliotheken und Informationsstellen in der Schweiz. URL: <http://opac.nebis.ch/> (26. 03. 2014).

³⁷ Fagarazzi, T. Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio). *Omiški ljetopis* (Omiš). 6(2011), str. 39.

³⁸ U tekstu stoji 17494 umjesto 17404. Moguće da je u tom slučaju riječ o tiskarskoj pogrešci ili jednostavno krivo pročitanoj inskripciji na samom fotokromu (Fagarazzi, T. Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio). *Omiški ljetopis* (Omiš). 6(2011), str. 40).

³⁹ U katalogu tvrtke Photoglob Zürich samo su dva snimka Omiša, od kojih je za jedan (br. 17404) dokazano kako je nastao prema Laforestovoj fotografiji, dok za drugi (br. 16737) izvorna fotografija nije poznata. Na popisu motiva objavljenih u *Albumu iz Dalmacije* navedena su tri motiva Omiša i okolice, od kojih su sačuvana dva, što ispravno primjećuje i u reprodukciji ih u svom radu donosi Tonko Fagarazzi (Fagarazzi, T. Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio). *Omiški ljetopis* (Omiš). 6(2011), str. 40–41). S obzirom da druga od dvije sačuvane fotografije ne odgovara motivu drugoga fotokroma, ostaje samo mogućnost kako je spomenuta fotomehanička reprodukcija nastala prema trećem snimku koji nije ostao sačuvan, no tu pretpostavku bez fotografije nije moguće potvrditi.

⁴⁰ Reprodukcija snimka u: Grčević, N. Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.). *Peristil* (Zagreb). 45(2002), str. 176.

⁴¹ Reprodukcija u: Grčević, N. Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.). *Peristil* (Zagreb). 45(2002), str. 180.

⁴² Sačuvan je i izvorni negativ toga snimka, reproduciran na Slici 4 (HR-HDA-1736. Zbirka fotografija obitelji Laforest).

⁴³ Sačuvane su dvije vrste Laforestovih izvornih negativna: oni starijega datuma izvedeni su u tehnici kolodijске staklene ploče, dok su noviji također na staklu, ali sa želatinskom emulzijom. Činjenica da su industrijski proizvedene želatinske staklene ploče bile tržišno dostupne od 1878., također pomaže kod približnoga datiranja snimaka.

bile u nekoj vrsti poslovnog odnosa, no iz svega već navedenoga moguće je izvesti neke opravdane pretpostavke. Budući da je za jedan od snimaka umnoženih kao fotokroma u Laforestovoj ostavštini sačuvan negativ,⁴⁴ jasno je da fotograf ciriškoj tvrtki nije predao (prodao) izvornike. Kako je pak pri izradbi fotokroma za prijenos slike na kamen ili ploču nuždan fotografski negativ, vjerojatno je neki od fotografa djelatnih u tvrtki Photoglob Zürich, tijekom putovanja i snimanja po istočnoj obali Jadrana, u tu svrhu izradio reprodromke Laforestovih fotografija, a moguće je da im je reprodromke ustupio sam autor.⁴⁵ Također je moguće, jer je u vrijeme nastanka fotokroma koji su predmet ovoga rada *Album von Dalmatien* bio dovršen, a snimci stavljeni u prodaju i odvojeno,⁴⁶ da su pojedini motivi kupljeni kao fotografije, koje su potom iznova fotografirane kako bi se dobili negativi neophodni za izradbu fotokroma.

Zaključni osvrt

Fotografije koje je Franz Thiard de Laforest snimio tijekom više od tri desetljeća boravka na istočnoj obali Jadrana te 1898. okupio u formi albuma, kroz posljednjih su desetak godina stalni predmet interesa hrvatske i crnogorske kulturne javnosti. Međutim, do ovoga trenutka gotovo da i nije bilo poznato kako su pojedini Laforestovi snimci, osim kao dio *Albuma iz Dalmacije* ili njegovih literarno-fotografskih ostvarenja objavljenih u formi vodiča kroz Split, odnosno Boku Kotorsku, također dio jedne velike cjeline značenje kojih nadilazi lokalnu kulturnu i fotografsku povijest. Riječ je, naime, o opsežnom katalogu europskih motiva umnoženih – u Hrvatskoj dosad slabo poznatom – tehnikom fotomehaničkoga reproduciranja u boji nazvanom fotokrom. Spomenutim je postupkom, komercijalno eksploatiranim u tvrtki Photoglob Zürich, umnoženo više tisuća različitih motiva, a osobito su popularnost uživali na prijelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće.

Ovim je istraživanjem za osam fotokroma pouzdano potvrđeno kako su nastali prema Laforestovim snimcima iz *Albuma iz Dalmacije*. Isto vrijedi i za fotokrom fotografski predložak kojega nije našao mjesto unutar odabranih stotinu i devedeset snimaka, ali je bez sumnje nastao u Laforestovu ateljeu. Kako su imena autora čiji su motivi fotomehanički umnažani kao fotokromi rijetko poznata, što je istaknuto i na mrežnim stranicama vašingtonske *Kongresne knjižnice*⁴⁷ to istraživanje, osim nacionalne, dopunjava i svjetsku povijest fotografije, pridodajući djelić u slagalicu fotografskom kamerom zabilježenih motiva koji su s vremenom »izgubili« svoje autore.

⁴⁴ Vidi bilješku 42.

⁴⁵ Naime, u obiteljskoj ostavštini Laforestovih, danas pohranjenoj u Hrvatskom državnom arhivu, sačuvano je više desetaka reprodromaka fotografija objavljenih u *Albumu iz Dalmacije* (HR-HDA-1736. Zbirka fotografija obitelji Laforest).

⁴⁶ Vidi bilješku 32.

⁴⁷ The Library of Congress: *Photochrom Prints*. URL: <http://www.loc.gov/pictures/collection/pgz/process.html> (08. 03. 2014)

Izvori

HR-HDA-1736. Zbirka fotografija obitelji Laforest.

Literatura

Beutter, M. *Photochrom*. U: *Le vocabulaire technique de la photographie*. Cartier-Bresson, A. (ur.). Pariz : Marval, 2008. Str. 298–299.

Fagarazzi, T. Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio). *Omiški ljetopis* (Omiš). 6 (2011), str. 5–56.

Flego, V. *Laforest, Franz (Thiard de Laforest, Francesco)*. U: *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 8: Kr–Li. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. Str. 521–522.

Grčević, N. *Franz Thiard de Laforest i njegov veliki »Album von Dalmatien«* (katalog izložbe), Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005.

Grčević, N. Franz Thiard de Laforest (1838. – 1911.) autor knjige »Die Bocche di Cattaro«, 1898. *Peristil* (Zagreb). 46(2003), str. 105–118.

Grčević, N. Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.). *Peristil* (Zagreb). 45(2002), str. 167–182.

Gržina, H. *Franz Thiard de Laforest – Album von Dalmatien* (katalog izložbe). Šibenik : Državni arhiv u Šibeniku, 2012.

Joseph, S. F. *Photoglob Zurich/Orell Füssli & Co*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1078–1079.

Laforest, F. *Boka Kotorska*. Perast : Gospa od Škrpjela, 2005.

Laforest, F. *Die Bocche di Cattaro*. Split : Karl Russo, 1898.

Nadeau, L. *Photochrom Process*. U: *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*. Hannavy, J. (ur.). New York : Taylor & Francis, 2008. Str. 1074–1075.

Pejović, S. Prvi fotografi u Kotoru. *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* (Kotor). 41–42(1993–1994), str. 221–229.

Seferović, A. *Photographia Iadertina: Od dagerotipije do digitalne slike*. Zagreb : Kapitol, 2009. Str. 56–59.

Smokvina, M. *Povijesne fotografske tehnike*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, Rijeka : Državni arhiv u Rijeci, 2000.

Web izvori

Hrvatski državni arhiv: *Album von Dalmatien*. URL: http://arhinet.arhiv.hr/_Digitalni

Arhiv/Laforest/index.htm (21. 03. 2014)

Istrianet.org: *Photochrom Technique and Collections*. URL: <http://www.istrianet.org>

[/istria/visual_arts/archives/photographs/photochroms/index.htm](http://www.istrianet.org/istria/visual_arts/archives/photographs/photochroms/index.htm) (02. 04. 2014)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (05. 03. 2014)

NEBIS: *Netzwerk von Bibliotheken und Informationsstellen in der Schweiz*. URL: <http://opac.nebis.ch/> (26. 03. 2014)

Orell Füssli, *Orell Füssli Portrait*. URL: <http://www.orellfuessli.com/reports/2012/annual>

[/download/OF_Portrait_2010_en.pdf](http://www.orellfuessli.com/reports/2012/annual/download/OF_Portrait_2010_en.pdf) (04. 03. 2014)

The Library of Congress//*Kongresna knjižnica: Photochrom Prints*. URL: <http://www.loc.gov/pictures/collection/pgz/process.html> (08. 03. 2014)

Zentralbibliothek Zürich//*Središnja knjižnica u Zürichu: Photochrom*. URL: <http://www.zb.uzh.ch/aktuell/galerie-aktuell/005405/> (08. 03. 2014)

Ilustracije

Reprodukcije fotokroma u boji i visokoj rezoluciji dostupne su na mrežnim stranicama *Kongresne knjižnice* za svaki od spomenutih snimaka, i to na sljedećim vezama:

17400. P. Z. - MONTENEGRO. THAL VON RIEKA.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/06000/06093v.jpg>

17401. P. Z. - TRAÛ.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09400/09441v.jpg>

17402. P. Z. - SPALATO. RIVA.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09400/09431v.jpg>

17403. P. Z. - SPALATO. PERISTILIO.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09400/09430v.jpg>

17404. P. Z. - PARTE DELLE CETTINA PRESSO ALMISSA.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09300/09361v.jpg>

17405. P. Z. - METKOVICH.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09300/09388v.jpg>

17406. P. Z. - DALMAZIA. VEDUTA SOPRA RISANO VERSO LE CATENE.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09400/09413v.jpg>

17407. P. Z. - DALMAZIA. LE DUE ISOLE PRESSO PERASTO.

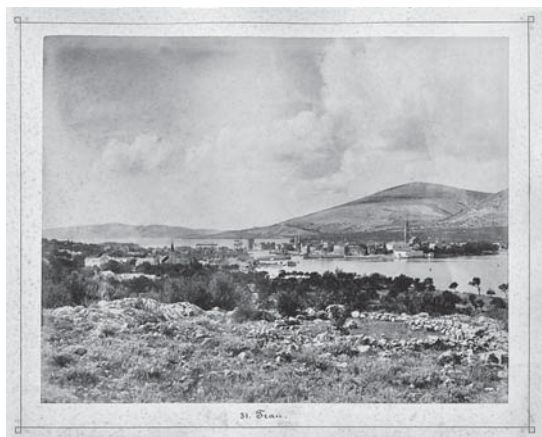
URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09300/09392v.jpg>

17408. P. Z. - CATTARO DAL NORD.

URL: <http://lcweb2.loc.gov/service/pnp/ppmsc/09300/09369v.jpg>

Slika 1. Franz Thiard de Laforest, Dolina Crmojevića Rijeke. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 2. Franz Thiard de Laforest, Trogir. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 3. Franz Thiard de Laforest, Splitska riva. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 4. Franz Thiard de Laforest, Splitska riva. Crno-bijeli brom-srebrni želatinski negativ na staklu, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 5. Franz Thiard de Laforest, Split. Peristil. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 6. Franz Thiard de Laforest, Dio Cetine kraj Omiša. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 7. Franz Thiard de Laforest, Metković. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 8. Franz Thiard de Laforest, Predjel iznad Risana prema Verigama. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Slika 9. Franz Thiard de Laforest, Kotor sa sjeverne strane. Albuminska fotografija, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1736)

Summary

PHOTOCHROM PRINTS MADE ACCORDING TO PHOTOGRAPHS BY FRANZ THIARD DE LAFOREST PRESENT IN THE CATALOG OF THE PHOTOGLOB ZÜRICH COMPANY

This paper presents the results of research conducted on the photochrom prints of the Photoglob Zürich Company that are kept in the Zürich Zentralbibliothek and at the Library of Congress in Washington. In spite of the fact that the technique, consisting of a photomechanical reproduction and multiplication of motifs originally recorded on photographic negatives, enjoyed a certain popularity at the turn of the nineteenth century, today it remains one of the lesser-known photomechanical processes and as such virtually unknown in Croatia, where it is usually wrongly identified even in the scarce studies. A detailed reading of the catalog of the Photoglob Zürich company and an analysis of the contents of the photochrom prints preserved in the above mentioned libraries have reliably demonstrated that, among the tens of thousands of motifs from across the globe – two hundred of which refer to the Croatian area – a part of the prints were created on the basis of photographs that Franz Thiard de Laforest had taken in the Dalmatian region during the second half of the nineteenth century and that were, for the most part, published in his great “Album from Dalmatia” in 1898. Given the fact that the names of the authors whose motives were photomechanically duplicated as photochroms are not widely known, the results presented in this paper shed new light on photography in Croatia and, particularly due to the fact that the said photochrom prints have spread throughout the world, also make a contribution to the history of photography as a whole.

Keywords: photography, photomechanical reproduction, photochrom print, Photoglob Zürich, Franz Thiard de Laforest, Dalmatia